

Naleving dierenwelzijnswetgeving in de vee-industrie

Een onderzoek naar overtredingen in de vee-industrie, de impact op het dierenwelzijn en het huidige controle- en handhavingsbeleid.

Inhoud

1. Samenvatting.....	3
2. Inleiding.....	5
3. Methodiek.....	6
Definitie van overtredingen.....	6
Minimaal en maximaal aantal overtredingen.....	7
Drie categorieën overtredingen.....	7
4. Aantal overtredingen in de vee-industrie.....	9
Eén tot 2,5 miljard overtredingen blijven onbestraft.....	9
Naleefniveau volgens overheid rond de 67%.....	10
Naleefniveau in werkelijkheid maximaal 5%.....	11
5. Gevolgen voor dierenwelzijn en –gezondheid.....	13
Vleeskuikens.....	13
Vleeskalkoenen.....	14
Vleeseenden.....	14
Varkens.....	15
Melkkoeien en kalveren.....	16
6. Controle en handhaving door overheid faalt.....	17
Kans op controle door NVWA.....	17
Kwaliteit controle.....	17
Kans op boete is minimaal.....	18
7. Bronnen.....	20
8. Bijlagen.....	21
Bijlage 1 – Overzicht geconstateerde wetsovertredingen in de vee-industrie.....	21
Gebruikte bronnen.....	31

1. Samenvatting

Om het welzijn van landbouwhuisdieren te waarborgen worden er wettelijke eisen gesteld aan het fokken, huisvesten, verzorgen, transporteren en doden van dieren. De stichtingen Dier&Recht en Varkens in Nood hebben met behulp van tientallen wetenschappelijke rapporten onderzocht in hoeverre deze dierenwelzijnswetgeving worden nageleefd.

Ruim half miljard dieren slachtoffer van wetsovertredingen in de vee-industrie

Uit het onderzoek van de stichtingen blijkt dat vrijwel alle dieren in de vee-industrie - en dat zijn er meer dan 500 miljoen per jaar - het slachtoffer zijn van wetsovertredingen die hun welzijn en gezondheid in ernstige mate aantasten. Het gaat jaarlijks om één tot 2,5 miljard overtredingen. Per dier is er vaak sprake van meerdere overtredingen.

Zo kunnen plofkippen door verwondingen en een misvormd lichaam vaak nog amper lopen, worden er dieren ziek door vies drinkwater, mogen vleeseenden nooit zwemmen, creperen er zieke dieren op de boerderij omdat verzorging of euthanasie te duur is, worden de staartjes van biggetjes zonder pardon afgebrand en hebben dieren longvliesontsteking, geïnfecteerde ogen en ademhalingsproblemen door de slechte lucht in de stallen. Het zijn allemaal voorbeelden van overtredingen, maar desalniettemin is het de dagelijkse praktijk in de vee-industrie en wordt er niet tegen opgetreden.

De overtredingen in dit rapport zijn bekend bij de overheid, zij financieren namelijk de wetenschappelijke rapporten waarop de overtredingen gebaseerd zijn.

Naleefniveau welzijnswetgeving maximaal 5%

In de Nota Dierenwelzijn en Diergezondheid spreekt de overheid uit dat zij “streeft naar een naleefniveau van 80% voor alle diersectoren”. In 2011 lag het naleefniveau volgens nog niet eerder openbaar gemaakte rapportages van de NVWA voor de vleeskuiken-, varkens-, kalveren- en rundveehouderij gemiddeld slechts op 67%.

Wat de overheid niet vermeldt, is dat op een groot aantal wettelijke vereisten helemaal niet gecontroleerd wordt. Zou dit wel gedaan worden dan ligt het naleefniveau - volgens de wetenschappelijke rapporten waarop dit onderzoek zich baseert - tussen de 0% en 5%. Bijna 95-100% van de veehouderijen overtreedt dus één of meerdere wetten.

Toezicht en handhaving door overheid faalt

Circa 7% van de veehouderijbedrijven wordt jaarlijks door de NVWA gecontroleerd. Hierbij wordt gekeken naar de eisen die makkelijk controleerbaar zijn, zoals de aanwezigheid van afleidingsmateriaal en de grootte van het dierverblijf.

Vele welzijnswetten - met name de wet- en regelgeving die dagelijks overtreden wordt - lijken bij de controles, bewust of onbewust, buiten beschouwing te worden gelaten. Zoals het routinematig afbranden van de staartjes van biggen en het niet verzorgen van vleeskuikens met ernstige voetzoolontstekingen. Ook artikelen die voor meerdere interpretaties vatbaar zijn, of waarbij een overtreding moeilijker te bewijzen is, lijken te worden genegeerd.

De kans op een boete is bovendien vrijwel nihil. Als een veehouder de wet overtreedt, krijgt deze eerst een waarschuwing. Hierna vindt er een hercontrole plaats. Pas wanneer de veehouder voor een tweede keer in overtreding is, zal er een boete worden opgelegd. Zo worden er in Nederland jaarlijks door bijna 7000 varkenshouders 20 miljoen varkens gehouden, maar worden er per jaar gemiddeld slechts negen boetes opgelegd.

Dat de controles kwalitatief en kwantitatief vaak onvoldoende zijn, komt met name door de jarenlange bezuinigingen die zijn opgelegd door de overheid.

2. Inleiding

Aan het fokken, huisvesten, verzorgen, transporteren en doden van dieren worden wettelijke eisen gesteld, die het welzijn van deze dieren dienen te waarborgen. De stichtingen Dier&Recht en Varkens in Nood hebben met behulp van tientallen wetenschappelijke rapporten onderzocht welke wetten overtreden worden in de vee-industrie, hoeveel individuele dieren hiervan het slachtoffer zijn, hoeveel overtredingen er op jaarbasis begaan worden en wat het nalevingsniveau is.

3. Methodiek

Door middel van een literatuuronderzoek is onderzocht welke wettelijke eisen in de varkens-, pluimvee- en rundveehouderij stelselmatig worden overtreden. Het totaaloverzicht van de overtredingen staan in 'Bijlage 1 – Overzicht geconstateerde wetsovertredingen in de vee-industrie'.

Definitie van overtredingen

De vraag die zich tijdens dit onderzoek heeft aangediend is, wat nu precies een overtreding is. Om een voorbeeld te noemen: Volgens artikel 5 lid 5 Besluit welzijn productiedieren dienen luchtcirculatie, het stofgehalte van de lucht, de temperatuur, de relatieve luchtvochtigheid en de gasconcentraties in de omgeving van het dier niet schadelijk voor het dier te zijn. Stel dat in een varkensstal met 1.000 varkens 500 varkens pleuritis hebben door de slechte luchtkwaliteit, betreft het dan één delict ten opzichte van een groep varkens of gaat het dan om 500 of 1.000 overtredingen?

Gesteld kan worden dat het gaat om 1.000 overtredingen, immers het stalklimaat is zodanig slecht dat 1.000 varkens dit moeten ondergaan en hier schade van ondervinden, ook al zijn maar bij 500 dieren de effecten te zien. Het voorbeeld kan ook zo gezien worden dat het maar om één overtreding gaat, namelijk dat er sprake is van een luchtkwaliteit die niet voldoet aan de wettelijke eisen.

Zou het om mensen gaan, dan zou ieder mens op zich aangifte kunnen doen en/of in een civielrechtelijke procedure schade kunnen claimen vanwege het overtreden van de wet. De schade per mens telt als het ware voor één overtreding of één onrechtmatige daad.

Bij dieren ligt dit anders. Dieren zijn geen rechtssubject, ze kunnen niet zelf in rechte optreden of voor zich laten optreden. Wel bestaat er via artikel 3:305a BW (op indirecte wijze) de mogelijkheid dat één of meerdere dieren door stichtingen als Dier & Recht of Varkens in Nood vertegenwoordigd worden. Er kan dan zowel namens één dier een rechtsvordering worden ingesteld of namens een groep van dieren.

Dieren zijn geen mensen, maar ze zijn ook meer dan louter rechtsobjecten als een auto of een tafel. Algemeen wordt erkend dat ieder dier een eigen, intrinsieke waarde heeft. In de Wet dieren (die wellicht nog in 2013 in werking treedt) wordt de intrinsieke waarde van het dier expliciet als uitgangspunt genomen. Ook op tal van andere plaatsen in de wetsgeschiedenis wordt erkend dat dieren een eigen, individueel belang hebben. In wetsartikelen die dierenwelzijn behandelen, wordt veelal gesproken over een dier. Zo dient *'een ziek dier onmiddellijk te worden verzorgd'* en mag *'een dier geen onnodig letsel of pijn worden toegebracht'* (zie bijvoorbeeld de artikelen 4, lid 3 en 3 lid 1 van het Besluit welzijn productiedieren). De Raad voor Dierenaangelegenheden beschrijft dierenwelzijn dan ook als volgt: *'De toestand van het individuele dier als resultaat van alle interne en externe invloeden, zoals die door het dier zelf wordt ervaren'* (RDA, 2009).

Daarnaast neemt ook het Openbaar Ministerie in de 'Richtlijn voor Strafvordering Regelgeving Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, Beleidsterrein Veterinair' meestal overtredingen per dier als uitgangspunt. Hierin zijn richtlijnen opgenomen voor de hoogte van de door officieren van justitie te eisen straffen, wanneer een overtreding van de in dit rapport aangehaalde wet- en regelgeving voor de strafrechter wordt gebracht.

Aan de ene kant kan men dus stellen dat het in het voorbeeld gaat om 1.000 overtredingen of 1.000 maal onrechtmatig handelen, aan de andere kant is te verdedigen dat het maar om één overtreding gaat.

In dit rapport wordt een delict c.q. onrechtmatig handelen per dier als uitgangspunt genomen, met als kanttekening dat alleen die dieren meetellen waarvan zeker is dat ze ook daadwerkelijk schade ondervinden. In het voorbeeld gaat het dan om 500 dieren.

Indien sprake is van een handeling die een overtreding betekent van meerdere strafbepalingen, dan wordt dit gerekend als één overtreding. Als een vleeskip pijnlijke ontstekingen heeft aan de voetzolen (voetzoollaesie) en hiervoor niet behandeld wordt, is dit een overtreding van zowel artikel 3 j. bijlage I punt 9 van de Richtlijn 2007/43/EG, waarin gesteld wordt dat het strooisel droog en los moet zijn, als van artikel 37 Gezondheids- en welzijnswet voor dieren waarin staat dat men een dier de nodige verzorging niet mag onthouden. Voor de berekening in dit rapport geldt dit als één overtreding.

Conclusie: in dit rapport wordt een handeling die strafbaar c.q. onrechtmatig is en waarneembare gevolgen heeft bij het dier gezien als een overtreding jegens één dier. Dit op grond van de erkenning van de intrinsieke waarde van het dier en het gebruik van de terminologie een dier of het dier in dierenwelzijnswetgeving, het strafrecht en het civiele recht.

Minimaal en maximaal aantal overtredingen

Om een onderbouwde schatting te maken van de hoeveelheid overtredingen, op basis van het aantal dieren dat per overtreding slachtoffer is, is gebruik gemaakt van de gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), het Landbouw Economisch Instituut (LEI), de Productschappen Vee, Vlees en Eieren (PVE) en het handboek 'Kwantitatieve Informatie Veehouderij 2009-2010' (KWIN).

In sommige rapporten wordt er met marges gewerkt waarbinnen een bepaalde aanpak/problematiek optreedt. Per overtreding wordt daarom gewerkt met een minimaal en een maximaal aantal overtredingen. Ter illustratie: uit onderzoek blijkt dat het drinkwater van pluimvee in 22% van de gevallen de kwalificatie “niet geschikt” krijgt en in nog eens 22% van de gevallen de kwalificatie “minder geschikt”. Dit is in strijd met artikel 5 lid 8 van het Besluit welzijn productiedieren, waarin gesteld wordt dat een dier toegang moet hebben tot een toereikende hoeveelheid schoon water. Jaarlijks wordt daarom minimaal $22\% * 416$ miljoen (het aantal vleeskuikens dat jaarlijks in Nederland gehouden wordt) = 91 miljoen keer en maximaal $44\% * 416$ miljoen = 183 miljoen keer de wet overtreden.

Drie categorieën overtredingen

Bij iedere overtreding is met een categorie aangegeven hoe evident de overtreding is. De wetgeving is namelijk niet altijd eenduidig over wat wel en niet is toegestaan. Zo zijn sommige artikelen voor meerdere interpretaties vatbaar en ook komt het voor dat er verschillen zijn tussen de normen die de EU hanteert en de normen die in Nederland gangbaar zijn.

Er worden in dit rapport drie categorieën onderscheiden:

- A. Categorie A bevat de zeer evidente, overduidelijke overtredingen.
Voorbeeld: Minimaal 38,5% van de vleeskuikens heeft ernstige verwondingen aan de voetzolen, hakken en borst. Deze vleeskuikens worden niet, zoals vereist op grond van artikel 3 j. bijlage I punt 9 van de Richtlijn 2007/43/EG op passende wijze verzorgd door ze af te zonderen en/of op droog strooisel te plaatsen.
- B. Categorie B is een zeer waarschijnlijke overtreding. De strafbaarheid/bewijsvoering in juridische (niet in morele) zin geeft (nog) ruimte voor enige twijfel. Voorbeeld: Het merendeel van de melkkoeien wordt 's winters gehouden op vloeren die glad en hard zijn. De dieren durven hierdoor hun natuurlijke gedrag niet of nauwelijks te vertonen en lopen verwondingen op doordat ze uitglijden. Dit is in strijd met artikel 4 j. bijlage punt 7 van de Richtlijn 98/58/EG, waarin gesteld wordt dat de bewegingsvrijheid van het dier niet zodanig mag worden beperkt dat het dier hierdoor onnodig lijdt. Wat in deze context "onnodig" is, is voor verschillende interpretaties vatbaar.
- C. Categorie C is een mogelijke overtreding. Er is een (sterk) vermoeden dat er sprake is van een overtreding van de wet, maar er is twijfel omdat de wet voor meerdere interpretaties vatbaar is, of wordt tegengesproken door onderliggende regelingen en/of besluiten.
Voorbeeld: Zogende zeugen worden gehuisvest in kraamboxen, waarin zij zich amper kunnen bewegen, laat staan een nest kunnen bouwen of verzorgingsgedrag kunnen uitvoeren. Dit veroorzaakt ernstige frustratie, stress en stereotype gedragingen bij de zeug. Dit lijkt in strijd te zijn met artikel 4. j. bijlage punt 7 van de Richtlijn 98/58/EG, waarin gesteld wordt dat de bewegingsvrijheid van het dier niet zodanig mag worden beperkt dat dieren hierdoor onnodig lijden. Kraamboxen zijn echter in de praktijk de standaard en in het Varkensbesluit worden aan de afmetingen van de kraambox eisen gesteld.

4. Aantal overtredingen in de vee-industrie

Eén tot 2,5 miljard overtredingen blijven onbestraft

Uit het onderzoek van Dier&Recht en Varkens in Nood blijkt dat er jaarlijks minimaal één miljard tot bijna drie miljard overtredingen worden begaan tegen individuele dieren in de vee-industrie, zonder dat handhaving toegepast wordt (zie tabel 1 en tabel 2). Hierbij worden in totaal 37 wetsartikelen overtreden.¹

Tabel 1. Minimaal aantal wetsovertredingen bij individuele dieren per categorie (A: zeker; B: zeer waarschijnlijk; C: waarschijnlijk; totaal: A+B+C)

Diersoort	A	B	C	Totaal
Vleeskuikens	844.719.573	507.011.069	749.317.291	2.101.047.933
Legkippen	52.018.136	17.629.989	1.778.398	71.426.522
Varkens	26.104.000			26.104.000
Vleeskuikenouderdieren	21.279.446			21.279.446
Vleeseenden	8.000.000	4.000.000		12.000.000
Vleeskalkoenen	4.043.921	134.797	673.987	4.852.705
Vleesvarkens			3.625.674	3.625.674
Melkkoeien	2.793.000	764.400		3.557.400
Kalveren	1.727.447			1.727.447
Zeugen			1.214.395	1.214.395
<i>Totaal</i>	<i>960.685.523</i>	<i>529.540.255</i>	<i>756.609.745</i>	<i>2.246.835.523</i>

Tabel 2. Het minimale en maximale aantal wetsovertredingen onderverdeeld in evidentie (A: zeker; B: zeer waarschijnlijk; C: waarschijnlijk; totaal: A+B+C)

Evidentie overtredingen	Minimaal	Maximaal
A	960.685.523	1.056.394.645
B	529.540.255	826.247.798
C	756.609.745	852.194.515

¹ Zie 'Bijlage 1 – Overzicht geconstateerde wetsovertredingen in de vee-industrie'

<i>Totaal</i>	2.246.835.523	2.734.836.957
---------------	---------------	---------------

Naleefniveau volgens overheid rond de 67%

In de Nota Dierenwelzijn en Diergezondheid uit 2012 heeft de overheid het “verhogen van de naleving van de dierenwelzijnsregelgeving” benoemd tot speerpunt van haar welzijnsbeleid. Zij stelt hierbij als doel een nalevingspercentage van 80% (MINELI 2012a). De overheid ziet dit als een ambitieuze doelstelling.

Uit de niet eerder openbaar gemaakte controlerapportages van de NVWA blijkt dat in 2011 - afhankelijk van de diersector - 20% tot 54% van de veehouderijen één of meerdere welzijns-eisen overtreedt (tabel 3).

Tabel 3. Percentage bedrijven dat in overtreding is met één of meerdere welzijns-eisen. Bron: NVWA.

Diersectoren	2009	2010	2011
kalveren	8%	12%	28%
varkens	38%	22%	32%
runderen	20%	13%	20%
vleeskuikens			54%
<i>Gemiddeld</i>	22%	16%	34%

Op basis van het percentage overtredingen kan ook het nalevingsniveau berekend worden. Het gemiddelde nalevingsniveau van alle sectoren in 2011 ligt op 67% (tabel 4). De NVWA hanteert een risico-gebaseerd handhavingsbeleid. Afhankelijk van het naleefniveau in de betreffende diersector, wordt er het jaar erop meer of minder gecontroleerd.² Er zal in het jaar 2012 dus meer gecontroleerd moeten worden, omdat het aantal overtredingen in 2011 t.o.v. 2010 over alle sectoren is toegenomen.

² Het nalevingsniveau is gebaseerd op alle NVWA controles, zowel aselechte controles als risico gebaseerde controles. Dit totaalcijfer is een aardige indicatie voor het nalevingsniveau, al kan deze voor sommige sectoren ook enigszins afwijken. Persoonlijke communicatie NVWA (2012)

Tabel 4. Naleefniveau per diersector. Bron: NVWA.

Diersectoren	2009	2010	2011
kalveren	92%	88%	72%
varkens	62%	78%	68%
runderen	80%	87%	80%
vleeskuikens			46%
<i>Gemiddeld</i>	<i>78%</i>	<i>84%</i>	<i>67%</i>

Naleefniveau in werkelijkheid maximaal 5%

De daadwerkelijke nalevingpercentages liggen volgens dit rapport ruim onder de 5% (tabel 5). Dit betekent dat vrijwel alle veehouders zich niet aan de welzijnswetgeving houden. Dit staat in schril contrast met de door de overheid gerapporteerde percentages.

Op de meeste overtredingen die door de stichtingen Dier&Recht en Varkens in Nood werden geconstateerd³ wordt door de NVWA namelijk niet gecontroleerd. De NVWA grijpt bijvoorbeeld niet in wanneer er vleesrassen gebruikt worden waarvan bekend is dat zij, vanwege het doorfokken op productiekenmerken, grote gezondheids- en welzijnsproblemen zullen krijgen. Voorbeelden hiervan zijn vleeskuikens (plofkoppen), vleeskuikenouderdieren, vleeskalkoenen en melkkoeien. Ook treedt de NVWA niet op wanneer zieke of gewonde kippen en kalkoenen door de veehouder en dierenarts de nodige zorg onthouden wordt. Bij vleesvarkens richt de NVWA zich voornamelijk op afleidingsmateriaal, licht, watervoorziening en spleetbreedte, maar de NVWA doet bijvoorbeeld niets aan het routinematig couperen van staarten en het slechte stalklimaat (MINLNV 2009b). Daarbij worden overtredingen vrijwel altijd afgedaan met een waarschuwing (MINLNV 2009a).

³ Zie 'Bijlage 1 – Overzicht geconstateerde wetsovertredingen in de vee-industrie'

Tabel 5. Daadwerkelijk nalevingsniveau in de veehouderij op basis van het aantal evidente overtredingen (categorie A) per diersoort.⁴

Diersoort	Hoogste nalevingsniveau	Percentage in overtreding
Kalveren	0%	100%
Legkippen	5%	95%
Melkkoeien	0%	100%
Varkens	1%	99%
Vleeseenden	0%	100%
Vleeskalkoenen	0%	100%
Vleeskuikenouderdieren	0%	100%
Vleeskuikens	0%	100%

⁴ Van iedere diersoort worden: 1. Alleen de laagste percentages genomen van de zekere overtredingen (categorie A) en 2. Zijn er meerdere overtredingen dan wordt de overtreding met het hoogste percentage genomen.

5. Gevolgen voor dierenwelzijn en -gezondheid

Bij het fokken, huisvesten, verzorgen en doden van landbouwhuisdieren worden wettelijke eisen en regels massaal genegeerd. Dit geldt zowel voor de primaire producenten (de boeren) als de controlerende instanties en de overheid. Het negeren van wettelijke voorschriften heeft ernstige gevolgen voor de gezondheid en het welzijn van de dieren.

Hieronder worden per diersector enkele voorbeelden genoemd van veel voorkomende wetsovertredingen die grote gevolgen hebben voor het welzijn van miljoenen dieren.

Vleeskuikens

39% van de vleeskuikens (plofkoppen) heeft pijnlijke ontstekingen en verwondingen aan de voetzolen (voetzweren) omdat ze dag in, dag uit in strooisel staan dat nat en vies is door hun eigen ontlasting. De ammoniak in deze ontlasting brandt in de huid. Op jaarbasis gaat het om 160 miljoen vleeskuikens die lijden onder voetzoolandoeningen. Wettelijk is vereist dat strooisel droog en los is. *Artikel 3 j. bijlage I punt 3 Richtlijn 2007/43/EG.*

Door gebrekkige handhaving lopen jaarlijks 160 miljoen vleeskuikens rond met pijnlijke voetzweren.

Ruim 50% van de vleeskuikens loopt zeer moeizaam, of kan helemaal niet meer lopen. Door de selectie op “snelle groei” en “veel kipfilet” is het lichaam van de vleeskuikens dusdanig misvormd dat ze zich niet meer goed kunnen bewegen. Op jaarbasis gaat het om 230 miljoen vleeskuikens. Wettelijk is het verboden dieren te houden, waarvan op basis van het uiterlijk gesteld kan worden dat het welzijn hierdoor wordt geschaad. *Artikel 4 j. Bijlage punt 21 Richtlijn 98/58/EG.*

230 miljoen kuikens zijn dusdanig doorgefokt dat ze zich niet meer normaal kunnen bewegen. Ondanks de wettelijke zorgplicht worden de meeste dieren aan hun lot overgelaten.

Vleeskuikens die niet of nauwelijks meer kunnen lopen door ontstekingen van de voetzolen en/of misvorming van het lichaam worden veelal aan hun lot overgelaten. Ook hier gaat het op jaarbasis om ruim 160 miljoen vleeskippen. Wettelijk is het verplicht zieke of gewonde dieren af te zonderen en te verzorgen. *Artikel 3 j. bijlage I punt 9 Richtlijn 2007/43/EG.*

Vleeskalkoenen

Net als plofkippen worden kalkoenen gefokt op een zo snel mogelijke groei en zo veel mogelijk borstvlies. Hierdoor ontstaan bij circa 5-10% van de kalkoenen diverse ernstige gezondheidsproblemen, zoals moeilijk kunnen bewegen en hart- en circulatieproblemen. Wettelijk is het verboden dieren te houden, waarvan op basis van het uiterlijk gesteld kan worden dat het welzijn hierdoor wordt geschaad. *Artikel 4 j. Bijlage punt 21 Richtlijn 98/58/EG.*

© Twyla Francois

Kalkoenen zijn zo doorgefokt, dat jaarlijks 135.000 kalkoenen niet meer goed kunnen lopen en kampen met allerlei hart- en circulatieproblemen.

Vleeseenden

In Nederland worden 8 miljoen vleeseenden gehouden in stallen zonder open water. De eenden kunnen hierdoor nooit zwemmen of snebberen (voedsel zoeken in het water) of zich goed verzorgen. Het is wettelijk verboden een dier de nodige verzorging te onthouden. *Artikel 37 Gezondheids- en welzijnswet voor dieren.*

Vleeseenden krijgen alleen water via een drinknippel. Ze mogen dus nooit zwemmen of snebberen (voedsel zoeken in het water). In Nederland leven er 8 miljoen eenden zonder water.

Varkens

Bij 99% van de varkens wordt routinematig het staartje afgebrand. Dit afbranden veroorzaakt enorm veel pijn. De pijn houdt vaak dagen aan. Wettelijk is het routinematig couperen van staartjes verboden. Couperen mag alleen gebeuren, wanneer andere maatregelen - zoals stro aanbieden of meer ruimte bieden - niet effectief genoeg blijken om staartbijten te voorkomen. *Artikel 4 j. hoofdstuk 1 punt 8 Richtlijn 2008/120/EG*

Wettelijk is het routinematig couperen van staartjes verboden. Bij 99% van de varkens wordt dit echter (onverdoofd) gedaan.

Door een slecht stalklimaat heeft tot wel 30% van de vleesvarkens pleuritis (longvliesontsteking). Tot 50% van de dieren heeft daarnaast moeilijkheden met ademen en hoest veel (Leenstra et al, 2011). *Artikel 5 lid 5 Besluit welzijn productiedieren.*

De cijfers verschillen nog al, maar volgens sommige rapporten is er in 88% van de varkensstallen geen afleidingsmateriaal, of alleen een ketting. Op jaarbasis gaat het om minimaal 4 miljoen varkens. Volgens de wet dienen varkens over voldoende materiaal te beschikken om mee te spelen, of te onderzoeken, zoals stro, hooi en hout. *Artikel 9 lid 2 Varkensbesluit*

In tot 88% van de varkensstallen is er geen afleidingsmateriaal, of alleen een ketting.

Melkkoeien en kalveren

Kalveren worden gehouden op vloeren die hard, glad en nat zijn door mest en urine. Op deze vloeren kunnen runderen nauwelijks natuurlijk gedrag vertonen, zoals spelen, omdat ze dan uitglijden en zich verwonden. Dit is in strijd met *artikel 2 lid 1 Kalverenbesluit j. Bijlage punt 3*, waarin gesteld wordt dat de behuizing en gebruikte materialen niet schadelijk mogen zijn voor het dier. Op jaarbasis gaat het om ruim 1,5 miljoen kalveren. Bovendien komt 26% van de koeien nooit in de wei en staat in zogenaamde "ligboxenstallen". De vloeren van deze ligboxenstallen zijn hard en glad, door mest in urine. Hierdoor kunnen de koeien nauwelijks spelen, of tochtgedrag tonen, omdat ze dan uitglijden en zich verwonden. Ook hebben deze stalkoeien vaker last van klauwontstekingen en kreupelheid.

Klauwontstekingen en kreupelheid zijn uiterst pijnlijk (EFSA 2009). Dit is in strijd met artikel 4 j. Bijlage punt 7 Richtlijn 98/58/EG, waarin wordt gesteld dat de bewegingsvrijheid van het dier niet dusdanig mag worden beperkt dat hierdoor lijden of letsel wordt veroorzaakt.

Meer dan 10% van de koeien heeft een ziekte, zoals melkziekte, klauwbevangenheid of lebmaagverdraaiingen, die wordt veroorzaakt door onjuiste voeding. Wettelijk is het vereist dat dieren voldoende en geschikt voeder krijgen, zodat aan de voedingsbehoefte wordt voldaan en de dieren niet onnodig lijden. *Artikel 4 lid 4 Besluit welzijn productiedieren*.

Kalveren op een met urine en mest besmeurde vloer.

Een zieke en afgezonderde melkkoe.

6. Controle en handhaving door overheid faalt

Kans op controle door NVWA

Uit de controlerapportages van de NVWA blijkt dat in 2011 - afhankelijk van de diersector - tussen de 3% tot 40% van de veehouderijen in Nederland gecontroleerd is op dierenwelzijnswetgeving (tabel 6).

Tabel 6. Percentage door de NVWA gecontroleerde bedrijven

Diersectoren	2009	2010	2011
kalveren	23%	8%	5%
varkens	9%	9%	12%
runderen	geen gegevens	geen gegevens	3%
vleeskuikens	geen gegevens	geen gegevens	40%

Uit de cijfers van 2011 blijkt dat de controle in de vleeskuikenhouderij zeer intensief was (40% van de bedrijven werd gecontroleerd). Dit komt doordat het Vleeskuikenbesluit dit jaar in werking trad. Als je dit afwijkende percentage buiten beschouwing laat, wordt gemiddeld 7% van de veehouderijen gecontroleerd.

Kwaliteit controle

De NVWA controleert alleen op duidelijke wettelijke voorschriften die in de praktijk eenvoudig te controleren zijn. Zo controleert de NVWA wel of er afleidingsmateriaal aanwezig is voor de varkens en is een ketting alleen onvoldoende. Daarnaast controleert men de afmetingen van de hokken en roosters en het lichtschema voor de vleeskuikens. Er kan eenvoudig worden gecontroleerd of aan deze eisen wordt voldaan.

In het overtredingenoverzicht van stichtingen ViN en D&R staan echter vele artikelen die in de controlerapportages van de NVWA niet worden genoemd. Op heel veel dierenwelzijnseisen wordt door de NVWA dus niet gecontroleerd. Dit heeft meerdere redenen.

Het lijkt erop dat met name artikelen waarvan algemeen bekend is dat zij overtreden worden, niet gecontroleerd worden. Zo dienen zieke dieren te worden afgezonderd en verzorgd, maar gebeurt dit in de pluimveehouderij (bijna) nooit. Ook dient het strooisel voor vleeskuikens droog en rul te zijn, terwijl bekend is dat bijna 40% van de vleeskuikens ontstekingen en verwondingen aan de voetzolen en borst heeft, door een slechte strooiselkwaliteit. In de praktijk worden biggetjes daarnaast routinematig gecoupeerd, terwijl in de wet duidelijk staat dat couperen geen routinemaatregel mag zijn en enkel mag worden toegepast wanneer alle andere maatregelen, zoals het aanbieden van stro of het verlagen van de bezetting, geen soelaas boden.

Bij de controles van varkenshouders, pluimveehouders (vleeskuikens en legkippen) en kalverenhouders wordt er daarnaast alleen gekeken naar de Nederlandse AMvB's (besluiten). Dit terwijl naast de AMvB's ook de Europese richtlijn 98/58 van toepassing is. Het lijkt er op dat de

Europese wetgeving bij de controles nauwelijks een rol speelt.

Bijvoorbeeld: in de richtlijn 98/58/EG wordt gesteld dat het stalklimaat niet schadelijk mag zijn voor het dier. Maar in de varkenshouderij heeft een aanzienlijk percentage van de vleesvarkens pleuritis, een moeizame ademhaling en last van hoesten. In het Varkensbesluit (AMvB) wordt niets gezegd over de luchtkwaliteit, dus wordt er door de NVWA niet op gecontroleerd.

Veel wetsartikelen zijn voor meerdere interpretaties vatbaar. In artikelen wordt er bijvoorbeeld veel gebruik gemaakt van zinnen als 'het dier mag niet onnodig lijden', 'vermijdbaar lijden moet worden voorkomen' en 'een dier mag geen onnodig letsel worden toegebracht'. Hoe deze zinnen precies dienen te worden geïnterpreteerd is onduidelijk. Zodra dit onduidelijk is, dan lijkt het erop dat de NVWA er niet op controleert. Bijvoorbeeld: volgens de wet dient bij het fixeren en doden van de dieren elk(e) vermijdbare opwinding, pijn of lijden te worden bespaard. Desalniettemin worden kippen - ondersteboven aan slachthaken - opgehangen en door een elektrisch waterbad gevoerd. Het ophangen veroorzaakt pijn, ontwrichtingen en breuken. En een aanzienlijk deel van de dieren wordt niet goed verdoofd. Het leed is ernstig en massaal. Dr. Lamboij, de dodingsexpert van Nederland, is de vraag voorgelegd of kippen bij de slacht elke vermijdbare opwinding, pijn of lijden wordt bespaard. Zijn antwoord is duidelijk, namelijk "niet".

Kans op boete is minimaal

Om meer inzicht te krijgen in de boetekans voor overtredende veehouders heeft Varkens in Nood in 2010 informatie opgevraagd bij het Openbaar Ministerie (OM) over het totale aantal processen-verbaal met betrekking tot dierenwelzijn en de daarbij eventueel opgelegde sancties. In 2011 zijn de gegevens eindelijk ontvangen. De ontvangen informatie had alleen betrekking op de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren, het Besluit doden van dieren, de Regeling dierenvervoer 2007 en het Varkensbesluit.

Uit deze gegevens blijkt dat de kans op een proces-verbaal – laat staan de kans op een boete – zeer klein is (tabel 2). Jaarlijks worden door het OM voor overtredingen van het Varkensbesluit slechts negen boetes geïnd, met een gemiddeld boetebedrag van € 1550.

Tabel 7. Overzicht van het aantal processen-verbaal met betrekking tot dierenwelzijn en de daarbij eventueel opgelegde sancties. Bron: Openbaar Ministerie.

Onderdeel	Gehele periode (1-1-2007 tot 1-9- 2010)	Per jaar	Kosten per parketnummer	Kosten per varkensbedrijf
Aantal parketnummers op het gebied van dierenwelzijn	1456	397		
Aantal boetes	716	195		
Boetebedrag totaal	€ 371.757	€ 101.388	€ 519	
Aantal boetes Varkensbesluit	34	9,3		0,2%
Boetebedrag Varkensbesluit	€ 52.688	€ 14.369	€ 1.550	€ 0,36

Die minimale kans op een boete werd ook in 2007 bevestigd toen een klokkenluider aan Dier&Recht en Varkens in Nood een geheimgehouden rapport getiteld “Modernisering activiteiten levende dieren en levende producten” overhandigde (VWA 2008). Hieruit bleek dat de Nederlandse Voedsel en Warenautoriteit (VWA, destijds nog gescheiden van de AID) slecht functioneerde bij de controle van dierenwelzijn. Het rapport bevestigde de bevindingen van Dier&Recht/Varkens in Nood omtrent de vele overtredingen in de praktijk van het transport en de slacht van vleeskuikens, kalveren en varkens. De VWA handhaafde slecht of niet, overtredingen werden niet voor de rechter gebracht en inspecteurs en dierenartsen, die misstanden en dierenmishandeling wilden bestraffen, werden binnen de VWA tegengewerkt.⁵

Niet alleen de VWA verzaakte haar handhavingstaak; ook het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV, nu EL&I) gaf geen prioriteit aan de naleving van de dierenwelzijnswetgeving, zo concludeerde de Algemene Rekenkamer (AR) in 2008 (AR 2008). In haar rapport “Duurzaamheid intensieve veehouderij” stelde de AR dat de naleving van de dierenwelzijnsregels door de Rijksoverheid onvoldoende werd gestuurd en gecontroleerd. In een reactie stelde de minister dat de dierenwelzijnsproblematiek “complex en weerbarstig blijft” maar de controle en naleving haar “verhoogde aandacht” heeft (AR 2008, p. 27). Opvallend genoeg heeft de overheid de laatste jaren juist weer bezuinigd op controle en handhaving en blijft zij dit de komende jaren doen: in 2016 beschikt de NVWA nog maar over twee derde van het budget van 2010 (MINELI 2012b, pp. 105, 151, 182-186).

⁵ <http://www.dierenrecht.nl/campagnes/functioneren-vwa/>

7. Bronnen

AR (2008): DUURZAAMHEID INTENSIEVE VEEHOUDERIJ. ALGEMENE REKENKAMER. [WAGENINGEN].

EFSA (2009): SCIENTIFIC OPINION ON THE OVERALL EFFECTS OF FARMING SYSTEMS ON DAIRY COW OVERALL EFFECTS OF FAR WELFARE AND DISEASE. SCIENTIFIC OPINION OF THE PANEL ON ANIMAL HEALTH AND ANIMAL WELFARE. IN *EFSA JOURNAL* 1143, PP. 1–38. [HTTP://WWW.EFSA.EUROPA.EU/EN/EFSAJOURNAL/PUB/1143.HTM](http://www.efsa.europa.eu/en/efsajournal/pub/1143.htm).

MINELI (2012A): NOTA DIERENWELZIJN EN DIERGEZONDHEID. MINISTERIE VAN ECONOMISCHE ZAKEN, LANDBOUW & INNOVATIE. [HTTP://WWW.RIJKSOVERHEID.NL/DOCUMENTEN-EN-PUBLICATIES/NOTAS/2012/02/23/NOTA-DIERENWELZIJN-EN-DIERGEZONDHEID.HTML](http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/notas/2012/02/23/nota-dierenwelzijn-en-diergezondheid.html).

MINELI (2012B): VASTSTELLING VAN DE BEGROTINGSSTATEN VAN HET MINISTERIE VAN ECONOMISCHE ZAKEN, LANDBOUW EN INNOVATIE (XIII) VOOR HET JAAR 2012; VERSLAG VAN EEN ALGEMEEN OVERLEG; VERSLAG VAN EEN ALGEMEEN OVERLEG, GEHOUDEN OP 14 MAART 2012, INZAKE MOTIES EN TOEZEGGINGEN ONDERDEEL LANDBOUW EN NATUUR. MINISTERIE VAN ECONOMISCHE ZAKEN, LANDBOUW & INNOVATIE. [HTTPS://ZOEK.OFFICIELEBEKENDMAKINGEN.NL/KST-33000-XIII-176.HTML](https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-33000-xiii-176.html).

MINLNV (2009A): ANTWOORDEN KAMERVragen OVERTREDINGEN VARKENSBSLUIT. MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUUR EN VOEDSELKwaliteit. [HTTP://WWW.RIJKSOVERHEID.NL/DOCUMENTEN-EN-PUBLICATIES/KAMERSTUKKEN/2009/10/07/ANTWOORDEN-KAMERVragen-OVERTREDINGEN-VARKENSBSLUIT.HTML](http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2009/10/07/antwoorden-kamervragen-overtredingen-varkensbesluit.html).

MINLNV (2009B): VERSCHERPTE CONTROLES WELZIJS VARKENS. MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUUR EN VOEDSELKwaliteit. [HTTP://WWW.VWA.NL/ACTUEEL/NIEUWS/NIEUWSBERICHT/2004760](http://www.vwa.nl/actueel/nieuws/nieuwsbericht/2004760), GEUPDATE OP 29/06/2009.

VWA (2008): VWA RAPPORT MODERNISERING ACTIVITEITEN LEVENDE DIEREN EN LEVENDE PRODUCTEN. VOEDSEL EN WARENAUTORITEIT.

8. Bijlagen

Bijlage 1 – Overzicht geconstateerde wetsovertredingen in de vee-industrie

Overtreding nr	Diersoort	Constatering en feiten	Overtreding	Min %	Max %	Min overtredingen	Max overtredingen	Evidentie overtreding
1	Vleeskuikens	Slechte strooiselkwaliteit wordt gezien als de belangrijkste oorzaak voor het ontstaan van voetzoollaesies (Gunnink, 2010, Leenstra 2011, De Jong, 2010). 38,5% van de vleeskuikens heeft hierdoor ernstige voetzoollaesies. De huid is hierbij ernstig aangetast tot in de diepere huidlagen en er is sprake van onderhuidse ontstekingen. Deze voetzoollaesies zijn pijnlijk en er is zonder twijfel een verminderd welzijn. (De jong, 2011a) Bovendien heeft 10% van de vleeskuikens ook brandwonden op de hakken en 6,5% brandblaren op de borst. (De Jong, 2011b) Verwondingen aan de voeten, hakken en borst ontstaan doordat vleeskuikens hun hele leven in strooisel staan dat bevuild is met hun eigen poep. De ammoniak in deze poep tast de huid in ernstige mate aan.	Bij 38,5% van de vleeskuikens is sprake van verwondingen aan de voetzolen, hakken en borst die veroorzaakt worden door slechte strooiselkwaliteit. <i>Artikel 3 j. bijlage 1 punt 3 Richtlijn 2007/43/EG</i> Alle vleeskuikens moeten permanent toegang hebben tot droog en los strooisel op de vloer.	38,5%	38,5%	160.270.643	160.270.643	A
2	Vleeskuikens	Vleeskuikens met pijnlijke verwondingen aan de voetzolen (gemiddeld 38,5%), hakken en borst worden niet op passende wijze verzorgd. Verzorging zou o.a. inhouden dat kippen direct op droog en schoon strooisel gehouden worden en er een dierenarts ingeschakeld wordt wanneer de toestand van de kip niet verbetert. Het blijkt dat de gemiddelde voetzoolscore significant verbetert wanneer kuikens 14 dagen op schoon en droog strooisel zitten. 30% van de voetzoolaandoeningen geneest zelfs geheel. (Gunnink, 2010) Ook door betere ventilatie, een hoger ruw vezelgehalte in het voer (drogere mest) en het strooien van graan (zodat de kuikens het strooisel droog houden) houdt een veehouder het strooisel droger (Bestman, 2009).	Vleeskuikens met verwondingen aan de voetzolen, hakken en borst (38,5%) worden in de praktijk - in de overvolle stallen - aan hun lot overgelaten. De dieren worden niet afgezonderd of verzorgd door de veehouder. Behandeling door een dierenarts vindt - vanwege hoge kosten - zelden of nooit plaats. <i>Primair: Artikel 3 j. bijlage 1 punt 9 Richtlijn 2007/43/EG</i> Vleeskuikens die zwaar gewond zijn of duidelijk blijf geven van een gezondheidsstoornis, bijvoorbeeld doordat zij moeilijk lopen, aan een ernstige vorm van ascites lijden of zwaar misvormd zijn en daar waarschijnlijk onder lijden, moeten een passende behandeling krijgen of onmiddellijk worden gedood. Telkens als dat nodig is, moet contact worden opgenomen met een dierenarts. <i>Subsidiar: Artikel 4 lid 3 Besluit welzijn productiedieren</i> Een dier dat ziek of gewond lijkt, wordt onmiddellijk op passende wijze verzorgd. Wanneer die zorg geen verbetering in de toestand van het dier brengt, wordt zo spoedig mogelijk een dierenarts geraadpleegd. <i>Meer subsidiar: Artikel 5 lid 2 Besluit welzijn productiedieren</i> Een ziek of gewond dier wordt zo nodig afgezonderd in een passend onderkomen. Het onderkomen bestaat zo nodig uit droog strooisel. <i>Meer meer subsidiar: Artikel 37 Gezondheids- en welzijnswet voor dieren</i> Het is de houder van een dier verboden aan een dier de nodige verzorging te onthouden.	38,5%	38,5%	160.270.643	160.270.643	A

Overtreding nr	Diersoort	Constatering en feiten	Overtreding	Min %	Max %	Min overtredingen	Max overtredingen	Evidentie overtreding
3	Vleeskuikens	In de tweede helft van de 20ste eeuw is de groeisnelheid van vleeskuikens - door genetische selectie - verviervoudigd. (EFSA, 2010) Door de selectie op snelle groei hebben vleeskuikens misvormde lichamen en botafwijkingen. Deze afwijkingen veroorzaken pijn en moeite bij lopen. (Leenstra et al, 2011) Van de vleeskuikens loopt 49% zeer moeizaam en 8% van de vleeskuikens loopt helemaal niet meer, of kan nog amper lopen. (Leenstra et al, 2011) De selectie op snelle groei bij vleeskuikens veroorzaakt ernstige gezondheidsproblemen waaronder pijnlijke botafwijkingen, kreupelheid, vocht in de buikholte (ascites), huidontstekingen en het plotseling doodvallen van dieren. (EFSA, 2010) 10%-30% van de vleeskuikens heeft pijnlijke bot- en gewrichts afwijkingen/ontstekingen door de snelle groei. (Blokhuis, 2008) Trager groeiende kippen hebben minder gedrags- en gezondheidsproblemen. (De Jong, 2011b)	De gezondheid en het welzijn van de vleeskuikens wordt geschaad doordat selectie op snelle groei plaatsvindt. De snelle groei veroorzaakt lijden en letsel en beperkt de dieren in hun beweging. <i>Primair: Artikel 4 j. Bijlage punt 21 EU Richtlijn 98/58/EG.</i> Een dier mag alleen voor landbouwdoeleinden worden gehouden als op basis van het genotype of fenotype redelijkerwijs kan worden aangenomen dat de gezondheid en het welzijn van het dier daardoor niet worden geschaad. <i>Subsidiar: Artikel 4 j. Bijlage punt 7 EU Richtlijn 98/58/EG.</i> De bewegingsvrijheid die past bij het dier, met inachtneming van de soorten overeenkomstig de bestaande ervaring en de wetenschappelijke kennis, mag niet op zodanige wijze worden beperkt dat het dier daardoor onnodig lijden of letsel wordt toegebracht.	57%	57%	237.283.809	237.283.809	B
4	Vleeskuikens	De volgens de Europese welzijnsrichtlijn en Vleeskuikenbesluit 2010 per 1 februari 2011 toegestane bezettingsgraden (39 resp. 42 kg/m ²) zijn te hoog om een normaal gedrags- en rustpatroon toe te staan (Leenstra et al, 2011). Onderzoek naar gedrags- en pootproblemen wijst uit dat de bezettingsdichtheid maximaal 25 kg per vierkante meter moet bedragen om ernstige welzijnsproblemen te vermijden, en dat boven de 30 kg per vierkante meter een scherpe toename ontstaat van ernstige problemen, zelfs bij goede controlesystemen. (European Commission, 2005)	De bewegingsvrijheid van de vleeskuikens worden op zodanige wijze beperkt dat ernstige welzijnsproblemen ontstaan waardoor ze onnodig lijden. <i>Artikel 4 j. Bijlage punt 7 EU Richtlijn 98/58/EG.</i> De bewegingsvrijheid die past bij het dier, met inachtneming van de soorten overeenkomstig de bestaande ervaring en de wetenschappelijke kennis, mag niet op zodanige wijze worden beperkt dat het dier daardoor onnodig lijden of letsel wordt toegebracht.	100%	100%	416.287.384	416.287.384	C
5	Vleeskuikens	Door een slecht klimaat ondervindt 80-100% van de vleeskuikens irritatie aan de ogen en de luchtwegen. (Leenstra et al, 2011) Een slecht stalklimaat wordt veroorzaakt door onjuiste ventilatie, tocht, hoge concentraties ammoniak, stof en pathogenen. De fijnstofconcentraties in de lucht liggen in pluimveestallen 10 tot 200 maal hoger dan in de buitenlucht. (Aarnink, 2008) Hoge stofconcentraties hebben een negatief effect op de groeisnelheid en gaan samen met hogere uitval. (Al Homidan, 2003) Bij ammoniakconcentraties vanaf 20 ppm ontstaat al schade aan de luchtwegen, met name in combinatie met stof. Als stof met daaraan verbonden ziekteverwekkers en vuil ingeademd wordt, wordt dat normaliter door trilhaartjes afgevoerd. Ammoniak tast de trilhaartjes aan, waardoor het stof in de longen blijft zitten. In keuzeproeven tonen kippen een voorkeur voor een omgeving met lage ammoniakconcentratie. Boven een concentratie van 25 ppm, maakt het de kippen echter niet meer uit, dan vinden ze het per definitie onaangenaam. (Bestman, 2002)	Het stalklimaat veroorzaakt irritatie aan de ogen en luchtwegen van vleeskuikens. <i>Artikel 4 j. Bijlage punt 10 EU Richtlijn 98/58/EG.</i> De luchtcirculatie, het stofgehalte van de lucht, de temperatuur, de relatieve luchtvochtigheid en de gasconcentraties in de omgeving van het dier zijn niet schadelijk voor het dier.	80%	100%	333.029.907	416.287.384	C

Overtreding nr	Diersoort	Constatering en feiten	Overtreding	Min %	Max %	Min overtredingen	Max overtredingen	Evidentie overtreding
6	Vleeskuikens	<p>Circa 50-75% van de vleeskuikens wordt verdoofd met een elektrisch waterbad. Bij deze "verdoovingsmethode" is een aanzienlijk deel van de kippen niet (voldoende) verdoofd. (Hindle, 2009) De stroom wordt namelijk niet goed verdeeld over alle kippen waardoor een deel van de kippen te weinig stroom krijgt. Een ander deel van de kippen mist het waterbad helemaal doordat zij de kop optrekken. Naar schatting is 10-50% van de kippen niet (goed) verdoofd. Wanneer een dier niet (goed) verdoofd is, zal deze extreme pijn en stress ervaren. De kippen zullen dan enkel geïmmobiliseerd zijn, of extreem spartelen. In dit laatste geval bemoeilijk dit het doden (door het aansnijden met een mes), waardoor kippen zelfs levend "geplukt" worden in een gloeiendheet bad of verdrinken. In de praktijk wordt de voltage bovendien vaak lager gezet dan wettelijk is vereist om vleeschade te voorkomen. (Kijlstra, 2008) In zijn algemeenheid kan gasverdooving een belangrijke vooruitgang betekenen wat betreft dierenwelzijn en arbeidsomstandigheden (Morgenstern, 2009).</p>	<p>Bij het elektrisch bedwelmen van vleeskuikens wordt ernstig leed veroorzaakt doordat een deel van de dieren niet goed verdoofd wordt.</p> <p><i>Primair: Artikel 5 lid 1c j. Bijlage C punt 3 B.2 van de EU Richtlijn 93/119/EG</i></p> <p>Wanneer pluimvee groepsgewijs in waterbaden wordt bedwelmd, moet een voltage worden aangehouden die voldoende is om stroom op te wekken die sterk genoeg is om ieder stuk pluimvee te bedwelmen.</p> <p><i>Subsidiar: Artikel 5 lid 1c j. Bijlage C punt 3 B.1 van de EU Richtlijn 93/119/EG</i></p> <p>Wanneer er waterbaden worden gebruikt om pluimvee te bedwelmen moet het waterpeil kunnen worden geregeld ten einde een goed contact met de kop van het dier mogelijk te maken. De sterkte en de duur van de hiervoor gebruikte stroom worden door de bevoegde autoriteit vastgesteld op een zodanig niveau dat de dieren onmiddellijk in een staat van bewusteloosheid worden gebracht die aanhoudt totdat zij worden gedood.</p> <p><i>Meer subsidiar: Artikel 3 Besluit doden van dieren</i></p> <p>Bij het verplaatsen, onderbrengen, fixeren, bedwelmen, slachten of doden wordt de dieren elke vermijdbare opwinding of pijn, elk vermijdbaar lijden of vermijdbare verwondingen of kneuzingen bespaard.</p>	5%	38%	24.520.660	183.904.950	B
7	Vleeskuikens	<p>Bij elektrische verdooving (50-75% van de vleeskuikens) worden de dieren levend en bij bewustzijn met de poten aan slachthaken gehangen. Volgens diverse experts is het ophangen aan slachthaken van levend pluimvee onacceptabel (Fernandez, 2004). Het ondersteboven ophangen veroorzaakt ernstige pijn, angst en verwondingen (FAWC, 2009). 90% van de kippen gaat tijdens het boeien fladderen door de druk op de poten (EFSA, 2004). Bij de gasbedwelming is het fixeren van vleeskuikens niet nodig. Ook kan een borstondersteuning bij het ophangen ongerief verminderen. In zijn algemeenheid kan gasverdooving een belangrijke vooruitgang betekenen wat betreft dierenwelzijn en arbeidsomstandigheden (Morgenstern, 2009).</p>	<p>Bij het ophangen van vleeskuikens aan slachthaken wordt ernstige pijn en stress veroorzaakt.</p> <p><i>Artikel 3 Besluit doden van dieren</i></p> <p>Bij het verplaatsen, onderbrengen, fixeren, slachten of doden wordt de dieren elke vermijdbare opwinding of pijn, elk vermijdbaar lijden of vermijdbare verwondingen of kneuzingen bespaard.</p>	50%	75%	245.206.600	367.809.900	B
8	Vleeskuikens	<p>Het drinkwater van pluimvee is vaak van onvoldoende kwaliteit. Uit onderzoek blijkt dat 22% van de drinkwatermonsters <u>niet</u> geschikt is als drinkwater voor pluimvee, nog eens 22% van de monsters werd beoordeeld als "minder geschikt". Met regelmaat kunnen gezondheidsproblemen bij koppels pluimvee verklaard worden door onvoldoende drinkwaterhygiëne. (GD, 2009)</p>	<p>Het drinkwater van vleeskuikens is van onvoldoende kwaliteit en veroorzaakt gezondheidsproblemen bij vleeskuikens.</p> <p><i>Primair: Artikel 5 Lid 8 Besluit welzijn productiedieren</i></p> <p>Een dier heeft toegang tot een toereikende hoeveelheid schoon water of kan op een andere wijze aan zijn behoefte aan water voldoen.</p> <p><i>Subidiar: Artikel 4 Lid 5 Besluit welzijn productiedieren</i></p> <p>Het toegediende voeder en drinken alsmede de wijze van toediening brengen het dier geen onnodig lijden of letsel toe.</p> <p><i>Meer subsidiar: Artikel 37 Gezondheids- en welzijnswet voor dieren</i></p> <p>Het is de houder van een dier verboden aan een dier de nodige verzorging te onthouden.</p>	22%	44%	107.890.904	183.166.449	A

Overtreding nr	Diersoort	Constatering en feiten	Overtreding	Min %	Max %	Min overtredingen	Max overtredingen	Evidentie overtreding
9	Vleeskuikens	In één vleeskuikenstal worden (tien)duizenden vleeskuikens gehouden. Doordat bedrijven steeds groter worden, neemt het risico op het ontbreken van de zorg voor individuele dieren toe. Met name zieke en zwakke dieren kunnen dan te lang blijven zitten zonder de juiste zorg/behandeling. Controles worden ook bemoeilijkt door het houden van pluimvee in grote groepen in niet-kooisystemen (Leenstra et al, 2011).	Het is technisch gezien onmogelijk om in stallen met tienduizenden vleeskuikens van ieder dier de gezondheid en het welzijn te inspecteren. <i>Primair: Artikel 4 Vleeskuikenbesluit j. Bijlage 1 punt 8 van de EU richtlijn 2007/43/EG.</i> Alle vleeskuikens die in het pluimveebedrijf worden gehouden, moeten ten minste tweemaal per dag worden geïnspecteerd. Er moet in het bijzonder worden gelet op tekenen die duiden op een verlaagd niveau van dierwelzijn en/of diergezondheid.	100%	100%	416.287.384	416.287.384	A
11	Vleeskuikenouderdieren	Door intensieve selectie van vleeskuikenouderdieren op groei (hun nakomelingen, de vleeskuikens, moeten immers snel groeien), hebben deze dieren een grote eetlust. De vleeskuikenouderdieren krijgen echter veel minder eten en drinken dan waar ze behoefte aan hebben. De dieren hebben daardoor een chronisch hongergevoel en ontwikkelen hierdoor stereotiep pikgedrag. Door gebruik te maken van kleinere rassen en genetische selectie van ouderdieren kan het hongergevoel worden weggenomen. (Leenstra et al, 2011)	Vleeskuikenouderdieren krijgen zeer beperkt te eten waardoor zij honger leiden, abnormaal gedrag vertonen en chronische stress hebben. Er wordt niet/nauwelijks gebruik gemaakt van oplossingsrichtlijnen. <i>Primair: Artikel 4 lid 4 Besluit welzijn productiedieren.</i> Een dier krijgt een toereikende hoeveelheid gezond en voor de soort en de leeftijd geschikt voeder zodat het in goede gezondheid blijft en aan zijn voedingsbehoeften wordt voldaan. <i>Subsidiar: Artikel 4 Lid 5 Besluit welzijn productiedieren.</i> Het toegediende voeder en drinken alsmede de wijze van toediening brengen het dier geen onnodig lijden of letsel toe. <i>Primair: Artikel 4 j. Bijlage punt 21 EU Richtlijn 98/58/EG.</i> Een dier mag alleen voor landbouwdoeleinden worden gehouden als op basis van het genotype of fenotype redelijkerwijs kan worden aangenomen dat de gezondheid en het welzijn van het dier daardoor niet worden geschaad.	100%	100%	7.337.740	7.337.740	A
12	Vleeskuikenouderdieren	Een wilde kip (Bankiva hoen) brengt 50% van haar dag door met eten zoeken en eten. Een vleeskuikenouderdier besteed op één dag minder dan 1% van haar tijd door aan eten en eten zoeken. (Bestman, 2009)	Het voerregime past niet bij de fysiologische behoefte van het vleeskuikenouderdier. <i>Artikel 4 Lid 6 Besluit welzijn productiedieren.</i> Een dier krijgt voeder met tussenpozen die bij zijn fysiologische behoeften passen.	100%	100%	7.337.740	7.337.740	A
13	Vleeskuikenouderdieren	Het paringsgedrag bij vleeskuikenouderdieren veroorzaakt pijn, chronische stress en ernstige verwondingen bij de hennen. De hanen vertonen namelijk geen baltsgedrag waardoor de hennen trachten te vluchten. Door de bezetting te verlagen, de hanen en hennen gezamenlijk op te laten groeien, of de hanen en hennen een deel van de dag te scheiden zijn (mogelijke) oplossingen. (Leenstra et al, 2011)	Het ruwe paringsgedrag veroorzaakt ernstige wonden, letsel en chronische stress bij de hennen. <i>Artikel 4 j. Bijlage punt 20 EU Richtlijn 98/58/EG.</i> Er mogen geen natuurlijke of kunstmatige fokmethoden worden toegepast die de betrokken dieren pijn of letsel toebrengen of kunnen toebrengen. Dit voorschrift sluit niet bepaalde handelingen uit die een uiterst gering of kortstondig lijden of letsel kunnen berokkenen, of een ingreep kunnen vergen die vermoedelijk geen letsel veroorzaakt, indien zulks volgens de nationale voorschriften is toegestaan.	90%	90%	6.603.966	6.603.966	A
14	Legkippen	Circa 4% van de legkippen leeft in verrijkte kooien. Deze kooien zijn nauwelijks beter dan de reguliere legbatterij-kooien. De kippen kunnen belangrijke natuurlijke gedragingen niet uitvoeren zoals bewegings-, het exploratie-, en het foerageergedrag en stofbadgedrag. (Leenstra et al, 2011)	Het huisvesten van legkippen in kooien beperkt de dieren in belangrijke natuurlijke gedragingen. <i>Artikel 4 j. Bijlage punt 7 EU Richtlijn 98/58/EG.</i> De bewegingsvrijheid die past bij het dier, met inachtneming van de soorten overeenkomstig de bestaande ervaringen de wetenschappelijke kennis, mag niet op zodanige wijze worden beperkt dat het dier daardoor onnodig lijden of letsel wordt toegebracht.	4%	4%	1.778.398	1.778.398	C

Overtreding nr	Diersoort	Constatering en feiten	Overtreding	Min %	Max %	Min overtredingen	Max overtredingen	Evidentie overtreding
15	Legkippen	Het drinkwater van pluimvee is vaak van onvoldoende kwaliteit. Uit onderzoek blijkt dat 22% van de drinkwatermonsters <u>niet</u> geschikt is als drinkwater voor pluimvee, nog eens 22% van de monsters werd beoordeeld als "minder geschikt". Met regelmaat kunnen gezondheidsproblemen bij koppels pluimvee verklaard worden door onvoldoende drinkwaterhygiëne. (GD, 2009)	Het drinkwater van legkippen is van onvoldoende kwaliteit en veroorzaakt gezondheidsproblemen bij legkippen. <i>Primair: Artikel 5 Lid 8 Besluit welzijn productiedieren</i> Een dier heeft toegang tot een toereikende hoeveelheid schoon water of kan op een andere wijze aan zijn behoefte aan water voldoen. <i>Subsidiair: Artikel 4 Lid 5 Besluit welzijn productiedieren</i> Het toegediende voeder en drinken alsmede de wijze van toediening brengen het dier geen onnodig lijden of letsel toe. <i>Meer subsidiair: Artikel 37 Gezondheids- en welzijnswet voor dieren</i> Het is de houder van een dier verboden aan een dier de nodige verzorging te onthouden.	22%	44%	9.781.188	19.562.376	A
16	Legkippen	In één stal worden al gauw duizenden legkippen gehuisvest. Door het steeds groter worden van bedrijven neemt het risico op het ontbreken van de zorg voor individuele dieren toe. Met name zieke en zwakke dieren kunnen dan te lang blijven zitten zonder de juiste zorg/behandeling. Controles worden ook bemoeilijkt door het houden van pluimvee in grote groepen in niet-kooisystemen (Leenstra et al, 2011). Veehouders laten in veel gevallen het doden niet uitvoeren door een dierenarts vanwege de kosten die daaraan verbonden zijn (Hindle, 2010).	Wanneer legkippen ziek of gewond zijn, wordt geen dierenarts ingeschakeld. De kippen worden veelal aan hun lot overgelaten en soms door de veehouder zelf gedood. <i>Primair: Artikel 4 lid 3 Besluit welzijn productiedieren</i> Een dier dat ziek of gewond lijkt, wordt onmiddellijk op passende wijze verzorgd. Wanneer die zorg geen verbetering in de toestand van het dier brengt, wordt zo spoedig mogelijk een dierenarts geraadpleegd. <i>Subsidiair: Artikel 37 Gezondheids- en welzijnswet voor dieren</i> Het is de houder van een dier verboden aan een dier de nodige verzorging te onthouden.	2%	10%	889.199	4.445.995	B
17	Legkippen	In één stal worden al gauw duizenden legkippen gehuisvest. Door het steeds groter worden van bedrijven neemt het risico op het ontbreken van de zorg voor individuele dieren toe. Met name zieke en zwakke dieren kunnen dan te lang blijven zitten zonder de juiste zorg/behandeling. Controles worden ook bemoeilijkt door het houden van pluimvee in grote groepen in niet-kooisystemen (Leenstra et al, 2011).	In stallen met duizenden legkippen is het onmogelijke ieder dier de nodige zorg te geven. <i>Artikel 8 lid 1 Legkippenbesluit 2003</i> De legkippen worden ten minste eenmaal per dag door de houder geïnspecteerd.	95%	99%	42.236.948	44.015.346	A
18	Legkippen	De meeste legkippen worden voor het doden, verdoofd met een elektrisch waterbad. Bij deze "verdoovingsmethode" is een aanzienlijk deel van de kippen niet (voldoende) verdoofd. (Hindle, 2009) De stroom wordt namelijk niet goed verdeeld over alle kippen waardoor een deel van de kippen te weinig stroom krijgt. Een ander deel van de kippen mist het waterbad helemaal doordat zij de kop optrekken. Naar schatting is 10-50% van de kippen niet (goed) verdoofd. Wanneer een dier niet, of niet goed verdoofd is, zal deze extreme pijn en stress ervaren. De kippen zullen dan enkel geïmmobiliseerd zijn, of extreem spartelen. In dit laatste geval bemoeilijkt dit het doden (door het aansnijden met een mes), waardoor kippen zelfs levend "geplukt" worden in een gloeiendheet bad of verdrinken. In de praktijk wordt de voltage vaak lager gezet dan vereist om vleeschade te voorkomen. (Kijlstra, 2008) In zijn algemeenheid kan gasverdooving een belangrijke vooruitgang betekenen wat betreft dierenwelzijn en arbeidsomstandigheden (Morgenstern, 2009).	Bij het elektrisch bedwelmen van legkippen wordt ernstig leed veroorzaakt die bespaard kan blijven door de dieren te bedwelmen met gas. <i>Primair: Artikel 3 Besluit doden van dieren</i> Bij het verplaatsen, onderbrengen, fixeren, bedwelmen, slachten of doden wordt de dieren elke vermijdbare opwinding of pijn, elk vermijdbaar lijden of vermijdbare verwondingen of kneuzingen bespaard. <i>Subsidiair: Artikel 5 lid 1c j. Bijlage C punt 3 B.2 van de EU Richtlijn 93/119/EG.</i> Wanneer pluimvee groepsgewijs in waterbaden wordt bedwelmd, moet een voltage worden aangehouden die voldoende is om stroom op te wekken die sterk genoeg is om ieder stuk pluimvee te bedwelmen.	10%	50%	1.521.890	7.609.450	B

Overtreding nr	Diersoort	Constatering en feiten	Overtreding	Min %	Max %	Min overtredingen	Max overtredingen	Evidentie overtreding
19	Legkippen	Bij elektrische verdoving (100% van de legkippen) worden de dieren levend en bij bewustzijn met de poten aan slachthaken gehangen. Volgens diverse experts is het ophangen aan slachthaken van levend pluimvee onacceptabel (Fernandez, 2004). Het ondersteboven ophangen veroorzaakt ernstige pijn, angst en verwondingen (FAWC, 2009). 90% Van de kippen gaat tijdens het boeien fladderen door de druk op de poten (EFSA, 2004). Bij de gasbedwelming is het fixeren van legkippen niet nodig. Ook kan een borstondersteuning bij het ophangen ongerief verminderen.	Bij het ophangen van legkippen aan slachthaken wordt ernstige pijn en stress veroorzaakt. <i>Artikel 3 Besluit doden van dieren</i> Bij het verplaatsen, onderbrengen, fixeren, slachten of doden wordt de dieren elke vermijdbare opwinding of pijn, elk vermijdbaar lijden of vermijdbare verwondingen of kneuzingen bespaard.	100%	100%	15.218.900	15.218.900	B
20	Vleeskalkoenen	Kalkoenen zijn gevoelig voor ademhalingsproblemen als gevolg van een slecht stalklimaat, meestal door ontoereikende ventilatie (Leenstra, 2009). Circa 25% van de populatie ondervindt hiervan chronisch ongerief (Leenstra, 2009).	Het stalklimaat veroorzaakt ademhalingsproblemen bij de kalkoenen. <i>Primair: Artikel 5 Lid 5 Besluit welzijn productiedieren.</i> De luchtcirculatie, het stofgehalte van de lucht, de temperatuur, de relatieve luchtvochtigheid en de gasconcentraties moeten binnen zodanige grenzen worden gehouden dat zij niet schadelijk zijn voor de dieren. <i>Subsidiar: Artikel 37 Gezondheids- en welzijnswet voor dieren</i> Het is de houder van een dier verboden aan een dier de nodige verzorging te onthouden.	25%	25%	673.987	673.987	C
21	Vleeskalkoenen	25% van de kalkoenen heeft last van borstpukkels en pootlesies (verwondingen/beschadigingen) veroorzaakt door slecht strooiselkwaliteit. Deze verwondingen veroorzaken ernstig en chronisch ongerief. (Leenstra, 2009) De kalkoenen worden niet op passende wijze verzorgd door ze bijvoorbeeld af te sonderen en op droog strooisel te plaatsen.	Kalkoenen met verwondingen aan de poten en borst worden niet op passende wijze verzorgd door de veehouder. <i>Primair: Artikel 3 lid 2 Verordening welzijnswet vleeskalkoenen 2003</i> Klinisch zieke dieren worden afgescheiden van klinisch gezonde dieren. In de afgescheiden ruimte dienen de dieren de beschikking te hebben over voldoende voer- en watervoorzieningen en moet per dier meer ruimte beschikbaar zijn dan in de normale stalruimte <i>Subsidiar: Artikel 4 lid 3 Besluit welzijn productiedieren</i> Een dier dat ziek of gewond lijkt, wordt onmiddellijk op passende wijze verzorgd. Wanneer die zorg geen verbetering in de toestand van het dier brengt, wordt zo spoedig mogelijk een dierenarts geraadpleegd. <i>Meer subsidiar: Artikel 5 lid 2 Besluit welzijn productiedieren</i> Een ziek of gewond dier wordt zo nodig afgezonderd in een passend onderkomen. Het onderkomen bestaat zo nodig uit droog strooisel. <i>Meer meer subsidiar: Artikel 37 Gezondheids- en welzijnswet voor dieren</i> Het is de houder van een dier verboden aan een dier de nodige verzorging te onthouden.	25%	25%	673.987	673.987	A
22	Vleeskalkoenen	Een kwart van de kalkoenen heeft last van borstpukkels en pootlaesies (verwondingen/beschadigingen) dat wordt veroorzaakt door slecht strooiselkwaliteit. Door een lagere bezetting te hanteren, het strooisel rul te houden en regelmatig te frezen en bij te strooien - zouden deze problemen beheerst kunnen worden. (Leenstra, 2009) Het is gebleken dat kalkoenen met de beschikking over een uitloop op alle leeftijden minder borstblaren en borstpukkels hadden dan kalkoenen zonder uitloop. (Leenstra, 2009)	Het strooisel in de stallen van vleeskalkoenen is niet droog en rul. <i>Artikel 7 lid 2 Verordening welzijnswet vleeskalkoenen 2003</i> Het strooisel in de stal moet droog en rul zijn en mag geen verontreiniging bevatten. De strooisellaag dient zodanig dik te zijn dat de dieren stofbadgedrag goed kunnen vertonen, uitwerpselen goed worden geabsorbeerd en de stalvloer in voldoende mate wordt geïsoleerd.	25%	25%	673.987	673.987	A

Overtreding nr	Diersoort	Constatering en feiten	Overtreding	Min %	Max %	Min overtredingen	Max overtredingen	Evidentie overtreding
23	Vleeskalkoenen	Hoewel de kalkoen een alleseter is, krijgt het in de praktijk een uniform en onbeperkt rantsoen en zijn ze snel klaar met eten. Hierdoor wordt onvoldoende tegemoet gekomen aan de behoefte tot voedselzoeken (foerageren). (Leenstra, 2009) Door een meer gevarieerd voer aan te bieden, zoals bijvoorbeeld losse tarwe, kan het voedselzoekgedrag worden gestimuleerd. Bijvoeren van hele tarwe lijkt positief te werken (Bennett and Classen, 2003). Het eenzijdige dieet bij kalkoenen beperkt de kalkoenen in hun voedselzoekgedrag en werkt verenpikken in de hand. (Leenstra, 2009)	Het voer stimuleert onvoldoende tot voedselzoeken waardoor er niet voldaan wordt aan de fysiologische behoeften van het dier. Bovendien werkt het verenpikken in de hand waardoor lijden en letsel ontstaan. <i>Primair: Artikel 4 Lid 6 Besluit welzijn productiedieren.</i> Een dier krijgt voeder met tussenpozen die bij zijn fysiologische behoeften passen. <i>Subsidiar: Artikel 4 Lid 5 Besluit welzijn productiedieren</i> Het toegediende voeder en drinken alsmede de wijze van toediening brengen het dier geen onnodig lijden of letsel toe.	100%	100%	2.695.947	2.695.947	A
24	Vleeskalkoenen	In het fokbeleid van vleeskalkoenen wordt hoofdzakelijk geselecteerd op groeisnelheid, percentage borstvlies en beenwerk. De genetische selectie op productiekenmerken gaat gepaard met aandoeningen aan het bewegingsapparaat die pijnlijk zijn en hart- en circulatieproblemen. Het ongerief is chronisch en ernstig. (Leenstra, 2009)	Door de selectie op productiekenmerken wordt de gezondheid, het welzijn en de bewegingsvrijheid van de kalkoen ernstig geschaad. <i>Primair: Artikel 4 j. Bijlage punt 21 EU Richtlijn 98/58/EG.</i> Een dier mag alleen voor landbouwdoeleinden worden gehouden als op basis van het genotype of fenotype redelijkerwijs kan worden aangenomen dat de gezondheid en het welzijn van het dier daardoor niet worden geschaad. <i>Subsidiar: Artikel 4 j. Bijlage punt 7 EU Richtlijn 98/58/EG.</i> De bewegingsvrijheid die past bij het dier, met inachtneming van de soorten overeenkomstig de bestaande ervaringen de wetenschappelijke kennis, mag niet op zodanige wijze worden beperkt dat het dier daardoor onnodig lijden of letsel wordt toegebracht.	5%	10%	134.797	269.595	B
25	Vleeseenden	Eenden worden verdoofd met een elektrisch waterbad. Voorafgaande aan deze verdoving worden de eenden levend en bij bewustzijn met de poten aan slachthaken gehangen. Volgens diverse experts is het ophangen aan slachthaken van levend pluimvee onacceptabel (Fernandez, 2004). Het ondersteboven ophangen veroorzaakt ernstige pijn, angst en verwondingen (FAWC, 2009). Met name bij eenden, omdat zij zwakke poten en dijbeengewrichten hebben. (Clauper, 2008) Ook de FAWC is van mening dat zwaarder pluimvee, waaronder eenden, niet ondersteboven aan slachthaken opgehangen dienen te worden. Uit onderzoek in 1987 (Gregory and Bell) blijkt dat het ondersteunen van de borst aan de slachtlijn een rustgevende werking heeft op de kippen. (EFSA, 2004) Het is zeer aannemelijk dat deze rustgevende werking ook op eenden van toepassing is. (FAWC, 2009) Adviezen om het welzijn te verbeteren totdat alternatieven gevonden zijn o.a. een borstondersteuning aan de slachtlijn en een korte slachtlijn zodat de duur waarop de dieren hangen zo kort mogelijk is.	Het ophangen van eenden aan slachthaken veroorzaakt ernstige pijn en stress. Maatregelen om dit te verminderen worden niet genomen. <i>Artikel 3 Besluit doden van dieren</i> Bij het verplaatsen, onderbrengen, fixeren, slachten of doden wordt de dieren elke vermijdbare opwinding of pijn, elk vermijdbaar lijden of vermijdbare verwondingen of kneuzingen bespaard.	50%	100%	4.000.000	8.000.000	B

Overtreding nr	Diersoort	Constatering en feiten	Overtreding	Min %	Max %	Min overtredingen	Max overtredingen	Evidentie overtreding
26	Vleeseenden	Vleeseenden worden gehouden in strooiselstallen zonder open water. Hierdoor worden vleeseenden beperkt in natuurlijke gedragingen zoals zwemmen, snebberen (voedsel zoeken in het water) en lichaamsverzorging. Het ongerief is chronisch en ernstig. (Leenstra, 2009). Uit onderzoek is gebleken dat het ontbreken van open water in eendenstallen het belangrijkste welzijnprobleem is in de eendenhouderij. Het enkel verstrekken van water via drinknippels is daarom onvoldoende om het natuurlijk gedrag te stimuleren. (Krimpen, 2011) Vleeseenden hebben een sterke behoefte aan open water vanwege de behoefte om te zwemmen, te poetsen en voedsel te zoeken (snebberen). (Rodenburg et al., 2005) Wanneer enkele malen per dag ronde diepe drinkbakken worden verstrekt, tonen eenden hiervoor veel belangstelling en laten zij veel poetsgedrag zien. (Ruis et al., 2003).	De houder onthoudt het dier de nodige verzorging, namelijk open water, waardoor natuurlijke gedragingen zoals zwemmen en lichaamsverzorging niet of beperkt kunnen worden uitgevoerd. <i>Primair: Artikel 37 Gezondheids- en welzijnswet voor dieren</i> Het is de houder van een dier verboden aan een dier de nodige verzorging te onthouden. <i>Subsidiar: Artikel 5 Lid 8 Besluit welzijn productiedieren</i> Een dier heeft toegang tot een toereikende hoeveelheid schoon water of kan op een andere wijze aan zijn behoefte aan water voldoen. <i>Meer subsidiar: Artikel 4 j. Bijlage punt 21 EU Richtlijn 98/58/EG.</i> Een dier mag alleen voor landbouwdoeleinden worden gehouden als op basis van het genotype of fenotype redelijkerwijs kan worden aangenomen dat de gezondheid en het welzijn van het dier daardoor niet worden geschaad. <i>Meer meer subsidiar: Artikel 4 j. Bijlage punt 7 EU Richtlijn 98/58/EG.</i> De bewegingsvrijheid die past bij het dier, met inachtneming van de soorten overeenkomstig de bestaande ervaring en de wetenschappelijke kennis, mag niet op zodanige wijze worden beperkt dat het dier daardoor onnodig lijden of letsel wordt toegebracht.	100%	100%	8.000.000	8.000.000	A
27	Varkens	Het routinematige couperen van staarten is niet toegestaan op basis van de EU richtlijn. Desondanks worden de staarten van biggen in de gangbare varkenshouderij vrijwel overal routinematig (onverdoofd) gecoupeerd om beschadigde staarten en daarmee financiële schade voor de boer en ongerief voor de varkens (door staartbijten) te voorkomen. Echter, ook gecoupeerde staarten worden aangebeten. (Zonderland, 2011) Couperen is de norm. (Leenstra et al, 2011)	Het couperen van staarten is een routinemaatregel in de Nederlandse varkenshouderij. <i>Artikel 4 j. hoofdstuk 1 punt 8 EU Richtlijn 2008/120/EG</i> Het couperen van staarten en het verkleinen van de hoektanden mogen niet als routinemaatregel worden uitgevoerd, maar alleen wanneer bepaalde kwetsuren van spenen bij zeugen of van oren en staarten bij andere varkens zijn geconstateerd. Voordat tot deze ingrepen wordt besloten, moeten maatregelen worden getroffen om staartbijten en andere gedragsstoornissen te voorkomen, de omgeving en de varkensdichtheid in aanmerking genomen. Hiertoe moeten ontoereikende omgevingsfactoren of beheerssystemen worden aangepast.	99%	99%	24.849.000	24.849.000	A
28	Varkens	Een slecht stalklimaat veroorzaakt bij maximaal 30% van de vleesvarkens pleuritis (longvliesontsteking) en bij maximaal 50% van de vleesvarkens een moeizame ademhaling en hoesten. (Leenstra et al, 2011)	Het stalklimaat veroorzaakt schade aan het dier. <i>Primair: Artikel 5 Lid 5 Besluit welzijn productiedieren.</i> De luchtcirculatie, het stofgehalte van de lucht, de temperatuur, de relatieve luchtvochtigheid en de gasconcentraties in de omgeving van het dier zijn niet schadelijk voor het dier.	5%	50%	1.255.000	9.064.186	A
29	Zeugen	In de huidige hokken voor kraamzeugen (kraamboxen) is weinig/geen mogelijkheid om nestbouwgedrag en verzorgingsgedrag uit te voeren. De kraamboxen zijn kaal en de vloeren hard en glad. Het gebruikte 'afleidingsmateriaal' (veelal een stuk pvc om een buis) is onvoldoende voor afleiding. De kraambox van de zeug is zo klein dat de zeug zich alleen om haar lengteas kan draaien. De kraamboxen veroorzaken frustratie en stress bij de zeugen, 20% van de zeugen vertoont hierdoor afwijkend gedrag. De harde en gladde vloeren veroorzaken doorligwonden en soms ontstekingen. (Leenstra et al, 2011)	Het huisvesten van zeugen in kraamboxen veroorzaakt stress, afwijkend gedrag en verwondingen. <i>Primair: Artikel 4 j. Bijlage punt 7 EU Richtlijn 98/58/EG.</i> De bewegingsvrijheid die past bij het dier, met inachtneming van de soorten overeenkomstig de bestaande ervaringen de wetenschappelijke kennis, mag niet op zodanige wijze worden beperkt dat het dier daardoor onnodig lijden of letsel wordt toegebracht. <i>Subsidiar: Artikel 37 Gezondheids- en welzijnswet voor dieren</i> Het is de houder van een dier verboden aan een dier de nodige verzorging te onthouden.	99%	99%	1.214.395	1.214.395	C

Overtreding nr	Diersoort	Constatering en feiten	Overtreding	Min %	Max %	Min overtredingen	Max overtredingen	Evidentie overtreding
30	Vleesvarkens	In veel varkenshokken hangt alleen een ketting ter afleiding, maar dit is wettelijk niet toegestaan (AID, 2009, Lauwere, 2009). Bij een Varkensbesluit controle in 2009 voldeden 44 van de 101 varkenshouderijen - op één of meerdere punten - niet aan de wet. De overtredingen hadden vooral te maken met het niet of onvoldoende aanwezig zijn van afleidingsmateriaal en te weinig licht in de stallen. (AGD, 2009) Uit undercover inspecties van CIWF blijkt dat bij 88% van de Nederlandse varkenshouderijen geen of onvoldoende afleidingsmateriaal aanwezig is. (CIWF, 2008) De foto's in agrarische bladen, zoals Boerderij, bevestigen dit; er is vrijwel nooit (geschikt) afleidingsmateriaal op de foto's van varkensstallen te zien.	Varkens beschikken niet permanent over voldoende materiaal om te onderzoeken en mee te spelen. <i>Primair: Artikel 9 Lid 2 Varkensbesluit</i> Varkens beschikken permanent over voldoende materiaal om te onderzoeken en mee te spelen. Het materiaal is niet schadelijk voor de gezondheid van de varkens. <i>Subsidiar: Artikel 4. j. bijlage I punt 4 EU Richtlijn 2008/120/EG</i> In afwijking van artikel 3, lid 5, moeten de varkens permanent kunnen beschikken over voldoende materiaal om te onderzoeken en mee te spelen, bv. stro, hooi, hout, zaagsel, compost van champignons, turf of een mengsel daarvan, voor zover de gezondheid van de dieren daardoor niet in gevaar komt.	20%	88%	3.625.674	15.952.967	C
31	Kalveren	Meer dan 50% van de vleeskalveren heeft ademhalingsmoeilijkheden door een slecht stalklimaat. (Leenstra et al, 2007) In ieder geval 10% van de kalveren ervaart ongemak en pijn door een slecht stalklimaat (Leenstra et al, 2011). Een slecht stalklimaat wordt veroorzaakt door stof, hoge luchtvochtigheid, ammoniak, tocht en gebrek aan ventilatie. (Leenstra et al, 2011)	Door een slecht stalklimaat hebben kalveren luchtweginfecties en pijn. <i>Artikel 2 lid 1 Kalverenbesluit j. Bijlage punt 3 en Richtlijn 2008/119/EG</i> Door middel van isolatie, verwarming en ventilatie van het gebouw moet ervoor worden gezorgd dat de luchtcirculatie, het stofgehalte van de lucht, de temperatuur, de relatieve luchtvochtigheid en de gasconcentraties binnen zodanige grenzen worden gehouden dat zij niet schadelijk zijn voor de kalveren.	10%	60%	157.041	942.244	A
32	Kalveren	Kalveren zijn gehuisvest in hokken met harde, gladde en natte vloeren. Voor het uitvoeren van aangeboren en aangeleerd gedrag (bijvoorbeeld speelgedrag) is geen ruimte, of is de vloer te glad, zodat kalveren uitglijden en zich verwonden (Leenstra et al, 2011). Noodgedwongen passen de kalveren hun gedrag aan, zodat zij minder vaak uitglijden.	De vloeren van de stallen voor vleeskalveren zijn dermate glad en hard dat zij schade (ongerief) veroorzaken bij de kalveren. <i>Primair: Artikel 2 lid 1 Kalverenbesluit j. Bijlage punt 3</i> De voor de bouw van de stallen en met name voor de boxen en de uitrusting gebruikte materialen, waarmee de kalveren in aanraking kunnen komen, mogen niet schadelijk zijn voor de kalveren en moeten grondig kunnen worden gereinigd en ontsmet. <i>Subsidiar: Artikel 2 lid 1 Kalverenbesluit j. Bijlage punt 7</i> De stallen voor kalveren moeten zo zijn gebouwd dat elk kalf zonder problemen kan liggen, rusten, opstaan en zich likken. <i>Meer subsidiar: Artikel 37 Gezondheids- en welzijnswet voor dieren</i> Het is de houder van een dier verboden aan een dier de nodige verzorging te onthouden.	100%	100%	1.570.406	1.570.406	A
33	Melkkoeien	Het merendeel van de melkkoeien wordt (in de wintermaanden) gehouden in ligboxenstallen. De vloeren van deze stallen zijn vaak hard en glad door urine en mest. Omdat de koeien bang zijn om uit te glijden, durven ze o.a. geen tochtgedrag te laten zien. (Leenstra et al, 2011) De gladde en natte vloeren veroorzaken bovendien infecties en pijnlijke beschadigingen aan de klauwen.	De gladde en harde vloeren in een koeienstal beperken de dieren in hun bewegingsvrijheid en veroorzaken klauwaandoeningen en infecties. <i>Artikel 4 j. Bijlage punt 7 EU Richtlijn 98/58/EG.</i> De bewegingsvrijheid die past bij het dier, met inachtneming van de soorten overeenkomstig de bestaande ervaringen de wetenschappelijke kennis, mag niet op zodanige wijze worden beperkt dat het dier daardoor onnodig lijden of letsel wordt toegebracht.	26%	90%	382.200	1.323.000	B

Overtreding nr	Diersoort	Constatering en feiten	Overtreding	Min %	Max %	Min overtredingen	Max overtredingen	Evidentie overtreding
34	Melkkoeien	Koeien staan (in de wintermaanden) op vloeren die hard zijn en glad door urine en mest. Omdat de koeien bang zijn om weg te glijden, durven ze o.a. geen tochtgedrag te laten zien. (Leenstra et al, 2011) De gladde en natte vloeren veroorzaken infecties, pijnlijke beschadigingen aan de klauwen en kreupelheid. Het ongerief door gladde vloeren is chronisch en ernstig (Leenstra et al, 2011). Circa 70% van de melkkoeien heeft één of meerdere klauwaandoeningen (V-focus, 2008). De nadelige gevolgen en risico's voor been- en locomotiestoornissen zijn bij ligboxstallen bijna tienmaal groter dan bij weidegang. (EFSA, 2009a)	De gladde en harde vloeren in een koeienstal veroorzaken klauwaandoeningen, infecties en gedragsbeperkingen. <i>Artikel 5 lid 3 Besluit welzijn productiedieren.</i> Het materiaal dat wordt gebruikt voor de behuizing is niet schadelijk voor het dier en kan grondig gereinigd en ontsmet worden.	70%	100%	1.029.000	1.470.000	A
34	Melkkoeien	26% van de koeien komt nooit buiten in de wei en staat altijd op stal. Gebrek aan weidegang beperkt koeien in hun natuurlijke gedrag en bewegingsruimte. (Leenstra et al, 2011) In de wei blijven de klauwen droger, is de infectiedruk lager en kunnen de koeien ongehinderd bewegen (Leenstra et al, 2011). De nadelige gevolgen en risico's voor been- en locomotiestoornissen zijn bij ligboxstallen bijna tienmaal groter dan bij weidegang. (EFSA, 2009)	Het onthouden van weidegang beperkt de dieren in hun bewegingsvrijheid en veroorzaakt klauwaandoeningen en infecties. <i>Artikel 4 j. Bijlage punt 7 EU Richtlijn 98/58/EG.</i> De bewegingsvrijheid die past bij het dier, met inachtneming van de soorten overeenkomstig de bestaande ervaringen de wetenschappelijke kennis, mag niet op zodanige wijze worden beperkt dat het dier daardoor onnodig lijden of letsel wordt toegebracht.	26%	26%	382.200	382.200	B
35	Melkkoeien	Veel ligboxen zijn te kort waardoor liggen en opstaan moeizaam gaat. Te weinig liggen, dikke knieën, verwondingen en ongemak kunnen het gevolg zijn. De boxafscheidingen kunnen de koeien bovendien beschadigen (zwellingen op rug en/of zitbeen). (Leenstra et al, 2011)	Ligboxen zijn te kort en boxafscheidingen vaak ongeschikt. Hierdoor hebben melkkoeien moeite met staan en liggen en lopen zij verwondingen op. <i>Artikel 5 lid 3 Besluit welzijn productiedieren.</i> Het materiaal dat wordt gebruikt voor de behuizing is niet schadelijk voor het dier en kan grondig gereinigd en ontsmet worden.	100%	100%	1.470.000	1.470.000	A
36	Melkkoeien	Meer dan 10% van de koeien heeft stofwisselingsziekten, zoals melkziekte, klauwbevangenheid en lebmaagdraaiingen, die veroorzaakt worden door onjuiste voeding. (Leenstra et al, 2011) Deze ziekten veroorzaken veel ongemak en pijn. Door selectie op hoge melkproductie zijn melkkoeien door de jaren heen steeds meer melk gaan geven. In 1975 gaf een melkkoe jaarlijks 4600 liter melk, tegenwoordig is dit circa twee keer zo veel. Hoe hoger de melkproductie van de koe, hoe moeilijker het is om aan de voedingsbehoeften van de koeien te voldoen. (Leenstra et al, 2011)	Meer dan 10% van de koeien heeft last van ziekten die ontstaan door onjuiste voeding. <i>Primair: Artikel 4 lid 4 Besluit welzijn productiedieren.</i> Een dier krijgt een toereikende hoeveelheid gezond en voor de soort en de leeftijd geschikt voeder zodat het in goede gezondheid blijft en aan zijn voedingsbehoeften wordt voldaan. <i>Subsidiair: Artikel 4 Lid 5 Besluit welzijn productiedieren.</i> Het toegediende voeder en drinken alsmede de wijze van toediening brengen het dier geen onnodig lijden of letsel toe.	10%	30%	147.000	441.000	A
37	Melkkoeien	In 1975 gaf een melkkoe jaarlijks 4600 liter melk, tegenwoordig is dit circa twee keer zo veel. De eenzijdige selectie op de verhoging van melkproductie bij koeien is gepaard gegaan met 'productieziekten' zoals een toename van pootproblemen, uierontsteking, vruchtbaarheidsproblemen en fysiologische problemen (EFSA, 2009; RDA, 2006).	Door de selectie op productiekenmerken wordt de gezondheid en het welzijn van de melkkoe ernstig geschaad <i>Primair: Artikel 4 j. Bijlage punt 21 EU Richtlijn 98/58/EG.</i> Een dier mag alleen voor landbouwdoeleinden worden gehouden als op basis van het genotype of fenotype redelijkerwijs kan worden aangenomen dat de gezondheid en het welzijn van het dier daardoor niet worden geschaad.	10%	100%	147.000	1.470.000	A

Gebruikte bronnen

AARNINK, 2008 AARNINK, A., HARN VAN, HATTUM, J. TH., VERMEIJ, I. 2008. STOFREDUCTIE IN KUIKENSTAL DANKZIJ OLIEFILM. V-FOCUS. DECEMBER 2008.

AID, 2009 AID MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUUR EN VOEDSELKwaliteit.

AGD, 2009 [HTTP://WWW.BOERDERIJ.NL/HOME/ACHTERGROND/2009/8/OVERTREDINGEN-VARKENSBSLUIT-VOORAL-BIJ-AFLEIDINGSMATERIAAL-AGD155957W/](http://www.boerderij.nl/home/achtergrond/2009/8/Overtredingen-Varkensbesluit-vooral-bij-afleidingsmateriaal-AGD155957W/)

AL HOMIDAN, 2003 AL HOMIDAN, A. & ROBERTSON, J.F. & PETCHEY, A.M. 2003. REVIEW OF THE EFFECT OF AMMONIA AND DUST CONCENTRATIONS ON BROILER PERFORMANCE. WORLD'S POULTRY SCIENCE JOURNAL, VOL. 59, SEPTEMBER 2003.

BESTMAN, 2009 BESTMAN, M, 2009. KIPSIGNALEN. DE PRAKTIJKGIDS VOOR DIERGERICHT PLUIMVEE HOUDEN. ROODBONT BV. P. 36

BESTMAN, 2002 BESTMAN, M. 2002. KIPPEN HOUDEN ZONDER VERENPIKKEN. LOUIS BOLK INSTITUUT.

BEZOEKEN 2010 BEZOEK AAN DIVERSE LEGKIPPENHOUDERIJEN IN 2010.

BOERDERIJ, 2006 SLEUWEN, M. 2006. MINDER ZIEKTEN MET ELIMINEREN.

CIWF, 2008 [HTTP://WWW.CIWF.NL/DOWNLOADS/STATEOFEUROPESPIGS2008UK.PDF](http://www.ciwf.nl/downloads/stateofeuropespiigs2008uk.pdf)

DAC, 2010 [HTTP://WWW.DACNOORDWOLDE.NL/LANDBOUWHUISDIEREN.HTML](http://www.dacnoordwolde.nl/landbouwhuisdieren.html)

DE JONG, 2009 JONG DE, I. 2009. WELZIJNSMONITOR VLEESKUIKENS: EERSTE ERVARINGEN. LIVESTOCK RESEARCH WAGENINGEN UR

DE JONG, 2010 DE JONG, I. V-FOCUS. OKTOBER 2010. FOCUS OP VOETZOLLAESIES

DE JONG, 2011A DE JONG, I. V-FOCUS. OKTOBER 2011. VOETZOLLAESIES VLEESKUIKENS: RESULTATEN VAN EEN JAAR ROND METEN

DE JONG, 2011B "DE JONG, I. REPORT 533. NOVEMBER 2011. SIMPLIFYING THE WELFARE QUALITY ASSESSMENT PROTOCOL FOR BROILERS. "

EFSA, 2000 REPORT OF THE SCIENTIFIC COMMITTEE ON ANIMAL HEALTH AND ANIMAL WELFARE. 2000. EUROPEAN COMMISSION. THE WELFARE OF CHICKENS KEPT FOR MEAT PRODUCTION (BROILERS).

EFSA 2010 EUROPEAN FOOD SAFETY AUTHORITY (EFSA). 2010. SCIENTIFIC OPINION ON THE INFLUENCE OF GENETIC PARAMETERS ON THE WELFARE AND THE RESISTANCE TO STRESS OF COMMERCIAL BROILERS.

EFSA 2010A EUROPEAN FOOD SAFETY AUTHORITY (EFSA). 2010. SCIENTIFIC OPINION ON WELFARE ASPECTS OF THE MANAGEMENT AND HOUSING OF THE GRAND-PARENT AND PARENT STOCKS RAISED AND KEPT FOR BREEDING PURPOSES.

EFSA 2004 EUROPEAN FOOD SAFETY AUTHORITY . 2004. WELFARE ASPECTS OF ANIMAL STUNNING AND KILLING METHODS.

EFSA 2004A EUROPEAN FOOD SAFETY AUTHORITY . 2004. WELFARE ASPECTS OF VARIOUS SYSTEMS FOR KEEPING LAYING HENS.

EFSA, 2009 EUROPEAN FOOD SAFETY AUTHORITY (EFSA), 2009. SCIENTIFIC OPINION ON THE OVERALL EFFECTS OF FARMING SYSTEMS ON DAIRY COW WELFARE AND DISEASE.

ELLEN, 2007 ELLEN, H. 2007. KUNSTLICHT IN DE PLUIMVEEHOUDERIJ. RAPPORT 61. ASG

FAWC 2009 FARM ANIMAL WELFARE COUNCIL. 2009. REPORT ON THE WELFARE OF FARMED ANIMALS AT SLAUGHTER OR KILLING PART 2: WHITE MEAT ANIMALS

**GDD, 2009 GEZONDHEIDSDIENST VOOR DIEREN DEVENTER. 2009.
[HTTP://WWW.GDDEVENTER.COM/NL/25251333-GD_WATERWEB.HTML](http://www.gddeventer.com/nl/25251333-GD_WATERWEB.HTML)**

GUNNINK, 2010 GUNNINK, H. 2010. STROOIEN TEGEN LAESIES. PLUIMVEEHOUDERIJ 40E JAARGANG

HAM, 2009 "HAM, J. 2009. EFFECT STROOISELMATERIAAL, STROOISELHOEVEELHEID, OPVANGSCHOTELTJES EN WATERDRUK OP RESULTATEN VLEESKUIKENS. RAPPORT 220. ASG"

HINDLE, 2009 HINDLE, VA., 2009. ELEKTRISCH VERDOVEN VAN PLUIMVEE. EEN EVALUATIE VAN DE PRAKTIJK SITUATIE IN NEDERLAND. ONDERZOEK NAAR ELEKTRISCH ALTERNATIEVEN. ANIMAL SCIENCES GROUP VAN WAGENINGEN UR, RAPPORT 200

HINDLE, 2010 EUTHANASIE VAN WRASSE DIEREN OP HET PRIMAIRE BEDRIJF. RAPPORT 274B

HOSTE, 2008 HOSTE, R. 2008. ONTWIKKELING IN GROEPSHUISVESTING VOOR DRAGENDE ZEUGEN TOT 2013.

HSUS, HSUS REPORT: A COMPARISON OF THE WELFARE OF HENS IN BATTERY CAGES AND ALTERNATIVE SYSTEMS

JØRGENSEN, 2005 JØRGENSEN, D. 2005. ONTWERPADVIES VAN DE COMMISSIE MILIEUBEHEER, VOLKSGEZONDHEID EN VOEDSELVEILIGHEID AAN DE COMMISSIE LANDBOUW EN PLATTELANDSONTWIKKELING INZAKE HET VOORSTEL VOOR EEN RICHTLIJN VAN DE RAAD TOT VASTSTELLING VAN MINIMUMVOORSCHRIFTEN VOOR DE BESCHERMING VAN VLEESKUIKENS. VOORLOPIGE VERSIE. (COM(2005)0221 – C6-0190/2005 – 2005/0099(CNS)) EUROPEES PARLEMENT, 16 SEPTEMBER 2005.

KAMERBRIEF, 2009 KAMERBRIEF NR. 318.

KIJLSTRA, 2008 KIJLSTRA, A. 2008. RITUEEL SLACHTEN EN HET WELZIJN VAN DIEREN. RAPPORT 161.

KRIMPEN, 2011 KRIMPEN, M.M., 2011. NATUURLIJK GEDRAG EN BEHOEFTE VAN PEKINGEENDEN; VAN THEORIE NAAR PRAKTIJK. RAPPORT 436.

LAMBOOIJ, 2010 LAMBOOIJ, E. 2010. HEAD TO CLOACA AND HEAD ONLY STUNNING OF POULTRY. RAPPORT 327. ASG

LAUWERE, 2009. LAUWERE, C. 2009. STOPPEN MET COUPEREN. VARKENSHOUDERS OVER STAARTBIJTEN EN STAARTCOUPEREN

LEENSTRA, 2007 LEENSTRA, F.R., VISSER, E.K., RUIS, M.A.W., DE GREEF, K.H., BOS, A.P., VAN DIXHOORN, I.D. & HOPSTER, H., 2007. ONGERIEF BIJ RUNDVEE, VARKENS, PLUIMVEE, PAARDEN EN NERTSEN. INVENTARISATIE EN PRIORITERING EN MOGELIJKE OPLOSSINGSRICHTINGEN. ASG RAPPORT 71

LEENSTRA, 2009 LEENSTRA, F.R., VISSER, E.K., RUIS, M.A.W., DE GREEF, K.H., BOS, A.P., VAN DIXHOORN, I.D. & HOPSTER, H., 2007. ONGERIEF BIJ KONIJNEN, KALKOENEN, EENDEN, SCHAPEN EN GEITEN. INVENTARISATIE EN PRIORITERING EN MOGELIJKE OPLOSSINGSRICHTINGEN. ASG RAPPORT 71

LEENSTRA, 2011 LEENSTRA, F.R., NEIJENHUIS, F., BOSMA, B., RUIS, M., SMOLDERS, G., VISSER, K. ONGERIEF BIJ RUNDVEE, VARKENS, PLUIMVEE, NERTSEN EN PAARDEN. EERSTE HERHALING. DECEMBER 2011.

LEI, KWARTAALRAPPORTAGE PLUIMVEE [HTTP://WWW.LEI.DLO.NL/NL/CONTENT/AGRI-MONITOR/PDF/KWARTAALRAPPORTAGES%20PLUIMVEE%20AANVULLENDE%20INFORMATIE%202011.PDF](http://www.lei.dlo.nl/nl/content/agri-monitor/pdf/kwartaalrapportages%20pluimvee%20aanvullende%20informatie%202011.pdf)

MORGENSTERN, 2009 MORGENSTERN, P. 2009. INTEGRALE BEOORDELING VERDOVINGSTECHNIKEN PLUIMVEESLACHTERIJEN. LANDBOUW ECONOMISCH INSTITUUT WAGENINGEN UR, RIVM-RAPPORT 609021080/2009

RDA, 2006 RDA, 2006. RAAD VOOR DIERAANGELEGENHEDEN (RDA), 2006B. HOOGPRODUCTIEF MELKVEE - GRENZEN AAN DE GROEI. [HTTP://WWW.RDA.NL/FILES/RDA_2006_07.PDF](http://www.rda.nl/files/rda_2006_07.pdf)

ZONDERLAND, 2011 ZONDERLAND, JJ. FINANCIËLE CONSEQUENTIES VAN STAARTBIJTEN BIJ VARKENS. RAPPORT 543. 2011